

Ізваріна Олена Миколаївна,
Інститут мистецтв
Київського університету імені Бориса Грінченка,
б-р І. Шамо, 18/2, м. Київ, 02154

ORCID iD 0000-0001-8841-3827

ОПЕРНА РЕЖИСУРА В УКРАЇНСЬКОМУ МУЗИЧНОМУ ТЕАТРІ 20-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розкрито передумови формування української оперної режисури на основі матеріалів рідкісних видань, музичної критики 20-х років ХХ ст., спогадів сучасників, сучасних наукових досліджень. Розглянуто тісний зв'язок української оперної режисури з традиціями режисури українського музично-драматичного театру. Висвітлено засвоєння досвіду й творчих здобутків режисерів «театру корифеїв» М. Старицького, М. Кропивницького та М. Садовського. Проаналізовано особливості сценічного життя опер класичного репертуару на українській оперній сцені 20-х років ХХ ст. Висвітлено типові відмінності тогочасних режисерських інтерпретацій класичних оперних творів з метою так званого «осучаснення» й «наближення до глядача». Наведено характеристику сценічних постановок українських опер 20-х років ХХ ст., оцінку режисерських рішень М. Боголюбова, О. Улуханова, В. Манзія, Е. Юнгвальд-Хількевича, Ю. Лішанського, С. Бутовського тогочасною музично-критичною думкою та періодичною пресою. Доведено значення постановок українських опер 20-х років ХХ ст. для поступального розвитку національного оперного мистецтва та української оперної режисури.

Ключові слова: українське оперне мистецтво, український музично-драматичний театр, оперна режисура, музична критика.

Изварина Е.Н.

Оперная режиссура в украинском музыкальном театре 20-х годов ХХ века

В статье раскрыты предпосылки формирования украинской оперной режиссуры на основе материалов редких изданий, музыкальной критики 20-х годов ХХ в., воспоминаний современников, современных научных исследований. Рассмотрена тесная связь украинской оперной режиссуры с традициями режиссуры украинского музыкально-драматического театра. Освещено усвоение опыта и творческих достижений режиссёров «театра корифеев» М. Старицкого, М. Кропивницкого и М. Садовского. Проанализированы особенности сценической жизни опер классического репертуара на украинской оперной сцене 20-х годов ХХ в. Показаны распространённые отличия режиссёрских интерпретаций классических оперных произведений названного периода с целью так называемого «осовременивания» и «приближения к зрителю». Приведены характеристика сценических постановок украинских опер 20-х годов ХХ в., оценка режиссёрских решений М. Боголюбова, О. Улуханова, В. Манзия, Э. Юнгвальд-Хилькевича, Ю. Лишанского, С. Бутовского музыкально-критической мыслью и периодической прессой этого периода. Доказано значение постановок украинских опер 20-х годов ХХ в. для поступательного развития национального оперного искусства и украинской оперной режиссуры.

Ключевые слова: украинское оперное искусство, украинский музыкально-драматический театр, оперная режиссура, музыкальная критика.

Izvarina O.M.

Opera directing in the Ukrainian Musical Theatre in 20s of 20th century

The article highlights the prerequisites for the formation of Ukrainian opera directing on the basis of materials from rare editions, musical criticism of the 1920s, memoirs of contemporaries, modern scientific research. The close connection of the Ukrainian opera direction with the traditions of the direction of the Ukrainian music and drama theatre is considered. The assimilation of the experience and creative achievements of the directors of the «theatre of the coryphaeuses» M. Staritsky, M. Kropiwnicki and M. Sadovsky is covered. The features of the stage life of operas of the classical repertoire on the Ukrainian opera scene of the 1920s

are analysed. It is shown the widespread differences between the director's interpretations of classical operatic works of this period with the aim of the so-called «modernizing» and «approaching the viewer». It possess characteristic of the stage productions of the Ukrainian operas of the 1920s, the estimation of the director's decisions of M. Bogolyubov, O. Ulukhanova, V. Manzi, E. Jungvald-Khilkevich, Yu. Lishansky, S. Butovskiy with the musical-critical thought and periodical press of this period. The importance of the productions of Ukrainian operas of the 1920s for the progressive development of national opera art and Ukrainian opera directing is proved.

Key words: Ukrainian opera, Ukrainian music and drama theater, opera direction, musical criticism.

© Ізваріна О.М., 2018

Визначення проблеми. Оперне мистецтво як мистецтво видовище поєднує в собі працю різних фахівців: композитора, лібретиста, соліста-вокаліста, виконавців хору й оркестру, диригента, хореографа, хормейстера, костюмера, машиніста сцени та ін. Протягом століть головною особою в опері був співак. Згодом увагу меломанів і музичних критиків привернула творчість композиторів, інтерпретація авторського задуму диригентами й, нарешті, праця оперного режисера. Спочатку вона навіть не мала назви, а роботу режисера виконували або диригент, або сам керівник трупи.

Отже, **актуальність дослідження** полягає у висвітленні проблеми формування й розвитку української режисури в національному оперному театрі. **Мета статті** — розкрити передумови формування української оперної режисури на основі матеріалів рідкісних видань, музичної критики 20-х років ХХ ст., спогадів сучасників, сучасних наукових досліджень. **Завдання дослідження** — проаналізувати розвиток української оперної режисури, висвітлити діяльність провідних оперних режисерів 1920-х років в Україні, спираючись на маловідомі факти, представлені рідкісними виданнями та працями сучасних українських мистецтвознавців.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання оперної режисури висвітлювалося в працях П. Козицького [7], Ю. Станішевського [12], М. Боголюбова [1–2], А. Солов'яненка [11] та наукових розвідках М. Черкашиної-Губаренко [13]. Частково досліджуваний період історії української оперної режисури розглядався у дослідженнях Ю. Станішевського [12] та О. Ізваріної [3–6], спогадах М. Боголюбова [1–2] та ін. До висвітлення окремих оперних вистав звертались О. Кравченко [8] та Л. Лісовський [9]. Спогади про перші роки існування оперних театрів залишила О. Чернова [14].

Методологія дослідження ґрунтується на застосуванні таких методів, як джерелознавчий (для аналізу рідкісних видань і архівних документів, присвячених проблемам української оперної режисури 1920-х років); біографічний (для дослідження творчого шляху відомих українських оперних режисерів окресленого періоду);

аналітико-дескриптивний (для розгляду конкретних текстів архівних документів та їх зіставлення з іншими матеріалами); ретроспективний (для відтворення інтерпретаційних особливостей оперних вистав досліджуваного періоду); систематизації (для узагальнення матеріалів щодо розвитку оперної режисури у 20-ті роки ХХ ст.). Зазначені методи дають змогу висвітлити та проаналізувати малознані й невідомі сторінки історії українського оперного мистецтва та діяльності відомих оперних режисерів 1920-х років.

Виклад основного матеріалу. Основи режисури українського оперного театру формувалися в надрах національної класичної сценічної культури, де драма й опера творчо співіснували. Зокрема, становлення музичної режисури пов'язано з традиціями українського музично-драматичного театру другої половини ХІХ ст. й іменами М. Старицького та М. Кропивницького. Останні заклали основні принципи музичної режисури, що стали підґрунтям української оперної режисури ХХ ст. Це підкреслення етнографічних деталей, прагнення ансамблю виконавців, вдумливе й правдиве розкриття сценічних образів та сюжетних ситуацій. Ці режисерські принципи були творчо опрацьовані їхнім соратником М. Садовським та послідовниками на ниві української оперної режисури — М. Боголюбовим, О. Улухановим, Лесем Курбасом, Г. Юрою, С. Каргальським, В. Манзієм, Е. Юнгвальд-Хількевичем, Ю. Лішанським, С. Бутовським.

Своєрідність української оперної режисури полягала у тісній співпраці композитора з режисером, який також був і лібретистом опери. Таким, зокрема, виявився творчий дует М. Лисенка та М. Старицького. Їхня творча діяльність як митців національного музичного театру сприяла появі кількох завершених оперних вистав, які стали справжнім святом української музичної культури («Різдвяна ніч», «Утоплена», «Енеїда»). Проте вони були лише яскравими зірками на доволі тьмяному небосхилі провінційного українського музичного театру. Події Першої світової війни та наступного періоду революційних змагань поставили музично-театральну діяльність на межу виживання, на певний час спровокували занепад цього виду мистецтва.

Лише у 1919 р. нова влада робить перші кроки стосовно театрального мистецтва. Зокрема, був націоналізований Міський театр і перейменований на Державний оперний театр ім. Карла Лібкнехта. Проте нова назва не сприяла якості вистав: театр був неспроможний поставити оперний твір, який би відповідав вимогам нової ідеології. Тому цього ж року Всеукраїнський музичний комітет почав розробляти кошторис для другого оперного театру в Києві, яким мала стати Державна українська музична драма. На чолі стояли С. Бондарчук (директор), Лесь Курбас, М. Бонч-Томашевський (режисери), Я. Степовий (композитор), А. Петрицький (художник-декоратор), М. Багриновський (диригент), М. Мордкін (балетмейстер), М. Литвиненко-Вольгемут (співачка), П. Гончаров (хормейстер).

На перший план у своїй роботі новостворений колектив висунув діяльність режисера-постановника. Репертуарна політика нового театру спиралася на твори української тематики, створені як українськими, так і російськими композиторами. Першою виставою Української музичної драми стала «Утоплена» М. Лисенка (прем'єра — 28 липня 1919 р.) Попри певні недоліки, це була одна з кращих вистав української опери на той час. На жаль, воєнні події літа 1919 р. призвели до припинення існування Української музичної драми.

У 1920 р. була створена Українська опера в Полтаві (керівники — диригент О. Єрофеев та співачка В. Старостинецька) [10; 14]. Серед оперних вистав, здійснених полтавчанами у стислий термін існування (1920–1923), були українські «Наталка Полтавка» та «Утоплена». У цілому ж український репертуар на той час не дістав постійної «прописки» в українських оперних театрах. Особливо не щастило «Тарасу Бульбі»: прем'єра цієї вистави відбулася на сцені Харківської російської опери лише 1924 р. Опера йшла в оркестровій редакції Л. Штернберга, постановником було запрошено режисера М. Боголюбова. Він відмовився від Лисенкового задуму — показати як Тарас з Остапом та запорожцями кидається на штурм Дубна, і завершив її сценою спалення Тараса, де використав різні піротехнічні спецефекти. Ця прем'єра підштовхнула до розв'язання питання про створення державної музично-театральної установи. Тож у 1925 р. було організовано Державну українську оперу (Харків). Наступного року відкрилося ще два державних оперних театри — у Києві й Одесі. Згодом були створені ще чотири театри — так звані «пересувні».

Таким чином, завершився період становлення українського оперного театру і розпочався період його формування як виразника національної музичної культури. З самого початку роль режисера вийшла на перший план — саме режисери

обмірковували і укладали репертуар. Для оперних театрів настав час панування режисури: розпочалися експерименти, у яких брали участь всі рівні музично-театрального виконавства і постановочного корпусу (художники, солісти, хор, оркестр, механічні й декораторські цехи тощо): «надмірна строкатість спрямувань тогочасної оперної режисури яскраво віддзеркалювала бурхливе змагання різних художніх течій та естетичних концепцій» [7, 168]. Режисерів закликали «потрусити стареньку оперу, витрусити з неї її консерватизм, умовності й показати видовисько, співзвучне сучасному життю!» [8, 2].

Режисери начебто намагалися перевершити один одного у новаторських трактовках класичного оперного спадку — «підправляли», «оновлювали», «осучаснювали», «переакцентували», «пристосовували», «пролетаризували» тощо. Такого «осучаснення» зазнали й оперні твори класичного українського репертуару — «Тарас Бульба» (режисери М. Боголюбов, Г. Юра, С. Каргальський, Е. Юнгвальд-Хількевич, В. Манзій) та «Різдвяна ніч» (М. Бойченко).

З 1927 р. почали з'являтися оперні твори сучасних українських композиторів. Першими (і не зовсім вдалим) виявилися опери І. Ройзентура «Іскри» та Б. Яновського «Вибух».

Опера «Іскри» за своїми художніми якостями була маловартісним твором. О. Улуханов у своїй режисерській версії основну увагу приділив показу революційного пориву мас, видовищності масових сцен. Проте тогочасна критика схвально поставилася до первістка сучасної української опери: «сталася нечувана й невидана в історії опери подія — постановка робітничої революційної опери «Іскри»» [9; 12].

На святкуванні 25-річчя своєї композиторської діяльності відомий композитор Б. Яновський дав слово написати українську оперу — і дотримав його. Композитор сам виступив лібретистом опери. Вистава опери «Вибух» («Капітан Каштанов») відбулася на сцені Харківської опери [10; 12]. В основу твору покладено п'єсу Т. Макар'єва «Тимошева рудня» про революційні події на Донбасі. Проте намагання автора показати «реальні картини» призвели до порушень традиційної оперної драматургії — було введено звичайну розмову в сцені засідання рудкою та кіноматеріали. Основну увагу режисер В. Манзій приділив розкриттю психологічних рис персонажів. Для сценічного рішення масових сцен постановник скористався вже традиційними для оперної сцени рухливими конструкціями, які давали змогу швидко змінювати місце дії.

«Вибух» надихнув на створення своєї сценічної версії постановників: режисера Е. Юнгвальд-Хількевича, художника Є. Артамкіна й диригента В. Йориша. Своєрідним стало рішення

фіналу — режисер використав документальні кіноматеріали.

Наступним оперним твором Б. Яновського стала «Дума чорноморська», або «Самійло Кішка», за українською народною думою на лібрето Л. Углай-Красицького. Прем'єра опери відбулася на сцені Київського оперного театру в постановці Ю. Лішанського. Режисер на перший план висунав невольницьку масу, зробивши її головним героєм твору, а не Самійла Кішку

В одеській постановці (режисер С. Бутовський) підкреслювалася тяжка праця невольників (масові сцени), знущання турків-наглядачів.

Слід зазначити, що сценічне життя цих опер було недовгим, і зараз про них можна згадувати лише як про факт історії українського оперного театру. Та для свого часу їх поява мала величезне значення. Названі оперні твори проторували шлях до справжніх досягнень в українському оперному мистецтві, які не забарилися з'явитись

у доробку композиторів Б. Лятошинського, В. Костенка, В. Феміліді.

Висновки. В Україні 20-х років ХХ ст. сформувався інститут національних оперних театрів як державна форма видовищного мистецтва. Саме у цей період повною мірою було усвідомлено й визнано необхідність і провідна роль у постановці оперного твору не тільки диригента, а й режисера, хормейстера, художника. Оперною критикою підкреслювалася єдність усіх мистецьких чинників для успіху вистави. Недосконалість перших українських оперних творів зумовлена низкою об'єктивних та суб'єктивних причин, які призвели до швидкоплинного результату. Проте цей досвід перших оперних творів та їхнього сценічного життя послужив подальшому поступальному розвитку українського оперного мистецтва, розумінню необхідності створення фаху оперного режисера.

ДЖЕРЕЛА

1. Боголюбов Н. Полвека на оперной сцене: Театральные мемуары / Н. Боголюбов. — М.: Всероссийское театральное общество, 1957. — 264 с.
2. Боголюбов Н. Шестьдесят лет в оперном театре: Воспоминания режиссера / Н. Боголюбов. — М.: Всероссийское театральное общество, 1967. — 303 с.
3. Ізваріна О. Відображення українського оперного мистецтва у музичній періодиці 20-х рр. ХХ ст. / О. Ізваріна // Мистецтвознавчі записки : зб. наук. праць ; [гол. редкол. В.Г. Чернець]. — К.: Міленіум, 2009. — Вип. 16. — С. 176–184.
4. Ізваріна О. Оперне мистецтво на сторінках української музичної преси 20-х років ХХ ст. / О. Ізваріна // Актуальні проблеми теорії, історії та практики культури : зб. наук. праць ; гол. редкол. В.Г. Чернець. — К.: Міленіум, 2009. — Вип. ХХІІІ. — С. 123–131.
5. Ізваріна О. Українське оперне мистецтво першої третини ХХ століття: творчі пошуки // Музичне мистецтво і культура. Науковий вісник ОДМА ім. А.В. Нежданової : [зб. наук. праць] / гол. ред. О.В. Сокол. — Одеса: Друкарський дім, 2011. — Вип. 13. — С. 212–222.
6. Ізваріна О. Українська оперна режисура другої половини 20-х рр. ХХ століття / О.М. Ізваріна // Вісник Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника. Серія «Мистецтвознавство»: зб. наук. праць. / гол. ред. М.Є. Станкевич. — Івано-Франківськ: ПНУ ім. В. Стефаника, 2012. — Вип. 24–25. — С. 305–310.
7. Козицький П. Перша половина сезону в столичній опері / П. Козицький // Нове мистецтво. — 1928. — № 4. — С. 2.
8. Кравченко О. Опера «Іскри» / О. Кравченко // Нове мистецтво. — 1927. — № 24. — С. 12.
9. Лісовський Л. Опера «Вибух» Бориса Яновського (Начерк) / Л. Лісовський // Музика. — 1927. — № 5–6. — С. 55–60.
10. Лисенко І. Музики сонячні дзвони: Статті, рецензії, спогади / І. Лисенко. — К.: Вид-во «Рада». — 2004. — 370 с.
11. Солов'яненко А. Становлення національних форм оперної режисури. К синтезу театральних традицій: кївська сцена / А. Солов'яненко // Культура і сучасність: альманах. — К.: Міленіум, 2010. — № 2. — С. 177–181.
12. Станішевський Ю. Режисура в українському радянському оперному театрі / Ю. Станішевський. — К.: Наукова думка, 1973. — 278 с.
13. Черкашина М. Размышления о феномене оперы / М. Черкашина // Музыка і театр на перехресті епох: зб. ст. — К., 2002. — С. 21–34.
14. Чернова О. Полтавська опера 1920–1925 років / О. Чернова // Музична культура України у спогадах, матеріалах, листах / автор-упорядник І.М. Лисенко. — К.: Вид-во «Рада», 2008. — 375 с.

REFERENCES

1. Boholiubov, N. (1957). Polveka na opernoi stsene : Teatralnyie memuary [Fifteen Years on the Opera Stage: Theater memoirs]. M: Vserossiiskoie teatralnoie obshchestvo, 264 (in Russian).
2. Bogoliubov, N. (1967). Shestdesiat let v opernom teatre: Vospominaniia rezhysiora [Sixty Years in Opera House: Memoirs by the Director]. M: Vserossiiskoie teatralnoie obshchestvo, 303 (in Russian).
3. Izvarina, O. (2009). Vidobrazhennia ukrainskoho opernoho mystetstva u muzychnii periodytsi 20-kh rr. XX st. [Display of Ukrainian Operatic Art in the Musical Periodicals in 20s of 20 century]. *Mystetstvoznavchi zapysky: zb. nauk. Prats, V. H. Chernets (Ed.)*. K: Milenium, 16, 176–184 (in Ukrainian).
4. Izvarina, O. (2009). Operne mystetstvo na storinkakh ukrainskoi muzychnoi presy 20-kh rokiv XX st. [Opera Art on the Pages of Ukrainian Musical Publications in 20s of 20 century]. *Aktualni problemy teorii, istorii ta praktyky kultury: zb. nauk. prats. V. H. Chernets (Ed.)*. K: Milenium, XXIII, 123–131 (in Ukrainian).
5. Izvarina, O. (2011). Ukrainske operne mystetstvo pershoi tretyny XX stolittia: tvorchii poshuky [Ukrainian Operatic Art of the first third of 20 century: creative searches]. *Muzychne mystetstvo i kultura. Naukovyi visnyk ODMA im. A. V. Nezhdanovoi : zb. nauk. prats. O. V. Sokol (Ed.)*. Odesa : Drukarskyi dim, 13, 212–222 (in Ukrainian).
6. Izvarina, O. (2012). Ukrainska operna rezhysura druhoi polovyny 20-kh rr. XX stolittia [Ukrainian Opera Directing of the second half in 20s of 20 century]. *Visnyk Prykarpatskoho natsionalnoho universytetu im. V. Stefanyka: zb. nauk. prats. Serii «Mystetstvoznavstvo»*. M. Ye. Stankevych (Ed.). Ivano-Frankivsk: PNU im. V. Stefanyka, 24–25, 305–310 (in Ukrainian).
7. Kozytskyi, P. (1928). Persha polovyna sezonu v stolychnii operi [The First Half of the Season in the Capital's Opera]. *Nove mystetstvo*, 4, 2 (in Ukrainian).
8. Kravchenko, O. (1927). Opera «Iskry» [Opera “Iskra”]. *Nove mystetstvo*, 24, 12 (in Ukrainian).
9. Lisovskyi, L. (1927). Opera «Vybukh» Borysa Yanovskoho (Nacherk) [Opera “Explosion” by Borys Yanovsky (Sketch)]. *Muzyka*, 5–6, 55–60 (in Ukrainian).
10. Lysenko, I. (2004). Muzyky soniachni dzvony: Statti, retsenzii, spohady [Sounds of the Solar Bells: Articles, reviews, memoirs]. K.: Vydavnytstvo «Rada», 370 (in Ukrainian).
11. Solovianenko, A. (2010). Stanovlennia natsionalnykh form opernoi rezhysury. K syntezu teatralnykh tradytsii: kyivska stsena [Formation of National Forms of Opera Directing. To the Synthesis of Theatrical Traditions: Kyiv scene]. K.: Milenium, *Kultura i suchasnist: almanakh*, 2, 177–181 (in Ukrainian).
12. Stanishevskiy, Yu. (1973). Rezhysura v ukrayinskomu radianskomu opernomu teatri [Directing in the Ukrainian Soviet Opera House]. K.: Naukova dumka, 278 (in Ukrainian).
13. Cherkashina, M. (2002). Razmyshleniia o fenomene opery [Reflections on the Phenomenon of the Opera]. *Muzyka i teatr na perekhresti epokh : zb. Statei, K., 21 –34* (in Russian).
14. Chernova, O. (2008). Poltavska opera 1920–1925 rokiv [Poltava Opera in 1920–1925]. *Muzychna kultura Ukrainy u spohadakh, materialakh, lystakh, avtor-uporiadnyk I. M. Lysenko*, K.: Vydavnytstvo «Rada», 375 (in Ukrainian).